Beschermd stadsgezicht Sonsbeekpark e.o.

Datum in procedure: 27-04-2005

Datum aanwijzing:

Errata:

Toelichting bij het besluit tot aanwijzing
van het beschermd stadsgezicht Sonsbeekpark e.o.
gemeente Arnhem (Gelderland)
ex artikel 35 Monumentenwet 1988

Arnhem, Sonsbeekpark e.o.

De staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap en de minister van Infrastructuur en Milieu zijn bevoegd om gezamenlijk beschermde stads- en dorpsgezichten aan te wijzen. Het rechtsgevolg van de aanwijzing is dat de gemeenteraad ter bescherming van een stads- of dorpsgezicht een bestemmingsplan, als bedoeld in de Wet ruimtelijke ordening, vast moet stellen. In die zin kan de aanwijzing tevens een stimulans betekenen voor een te voeren ruimtelijk kwaliteitsbeleid.

In totaal zijn er in Nederland meer dan 400 beschermde stads- en dorpsgezichten met een geschiedenis die teruggaat tot vóór het jaar 1850. In het kader van het Monumenten Inventarisatie Project is ook de stedenbouw uit de periode 1850-1940 landelijk geïnventariseerd. Het besluit tot aanwijzing van Sonsbeekpark e.o. in de gemeente Arnhem als beschermd stadsgezicht vloeit voort uit deze inventarisatie.

Inleiding *(kaart 1)*

Het aanzicht van het noordelijke deel van de stad Arnhem wordt voor een belangrijk deel bepaald door de uitvalswegen (Utrechtseweg, Amsterdamse-weg, Zijpendaalseweg, Apeldoornseweg en Velperweg) met de daaraan gelegen voorname bebouwing en door de daartussen gelegen (restanten van) voormalige landgoederen zoals Sonsbeek, Zijpendaal, Klarenbeek en Angerenstein, die als groene lobben tot ver in de stad reiken. Kenmerkend zijn tevens de aanzienlijke hoogteverschillen.
De voormalige landgoederen Sonsbeek, Zijpendaal en De Gulden Bodem vormen samen met de vooral rond 1900 gerealiseerde bebouwing aan en nabij de Apeldoornseweg, de Sonsbeekweg en de Zijpendaalseweg een groot, aaneengesloten gebied van een zeer hoge (ruimtelijke) kwaliteit.
Voor een deel zijn deze waarden ook het resultaat van de inspanningen van het gemeentebestuur, met name in de decennia rond de laatste eeuwwisseling, om Arnhem te maken tot een woonstad voor welgestelden in een aantrekkelijke omgeving.

In het navolgende wordt onderscheid gemaakt tussen de volgende deelgebieden *(kaart 2)*:
1. de voormalige landgoederen Sonsbeek, Zijpendaal en De Gulden Bodem;
2. de Zijpendaalseweg en de Apeldoornseweg;
3. de Burgemeesterswijk;
4. de Transvaalbuurt.

Voor de voormalige landgoederen Sonsbeek, Zijpendaal en De Gulden Bodem zijn meer gedetailleerde complex- en objectbeschrijvingen gemaakt in verband met de afzonderlijke bescherming als rijksmonument van deze drie parkgebieden met de daarin gelegen objecten. Voor verdere details wordt naar deze beschrijvingen verwezen. In deze toelichtende beschrijving van het beschermd stadsgezicht wordt, voor wat betreft de groene gebieden vooral de nadruk gelegd op de relaties met de omringende bebouwing.

Ontstaan en ontwikkeling

Algemeen

De nederzetting Arnhem ontstond vermoedelijk in de 6e of 7e eeuw in de bocht van de St. Jansbeek, in de volksmond ook wel De Zijp of Sonsbeek genoemd. De beek stroomde van het stuwwallengebied ten noorden van Arnhem met een wijde boog naar de Rijn. In 1233 kreeg Arnhem stadsrechten. De stad ontwikkelde zich tot centrum van handel en nijverheid en halverwege de 16e eeuw tevens tot bestuurscentrum. De verdedigingswerken rondom de stad verkregen hun grootste omvang in 1701 met de voltooiing van de nieuwe vestingwerken ten westen van de stad.

Ten noorden van de stad lagen de aanvankelijk beboste uitlopers van het stuwwallencomplex. Sinds de ontbossing van de 16e eeuw groeide op de arme zandgronden slechts heide. In de 17e en 18e eeuw ontstonden op die gronden de eerste landgoederen, zoals Hartgersberg, Sonsbeek en Zijpendaal. De eigenaren van die landgoederen hebben tot in de 19e eeuw steeds getracht hun bezittingen te vergroten en te verfraaien. Ook waren er enkele boerderijen te vinden. De heidevelden zijn in de loop van de 17e en 18e eeuw geleidelijk aan omgezet in bouwland en bos. Aan de St. Jansbeek stonden vanouds meerdere watermolens (papier-, pel-, olie- en korenmolens) en later ook wasserijen.

De belangrijkste wegen aan de noordzijde van de stad waren de wegen naar Amsterdam via Amersfoort en de weg naar Apeldoorn. De oude Schelmseweg vormde een dwarsverbinding tussen deze wegen. In 1825 werden de rijksstraatwegen naar Amsterdam en Apeldoorn aangelegd. De Rijnspoorweg tussen Arnhem en Utrecht, als voortzetting van die tussen Amsterdam en Utrecht, was in 1845 gereed. Ten behoeve van de in 1865 opengestelde treinverbinding met Zutphen werd een dijklichaam opgeworpen dat het vrije uitzicht op de bosrijke heuvels en landgoederen ten noorden van de stad wegnam. Ter hoogte van de Zijpendaalseweg en de Apeldoornseweg werden in dat dijklichaam poorten aangebracht, die later ten behoeve van het toenemende verkeer zijn verbreed.

Stadsuitleg

Vanaf 1808 werden de vestingwerken gesloopt en door plantsoenen vervangen. In 1829 kreeg Arnhem toestemming om ook de hoofdwal te slopen. De vrijgekomen ruimte werd benut voor de aanleg van plantsoenen en later voor de eerste stadsuitbreidingen. Toen enkele tientallen jaren later de bouwmogelijkheden direct rondom de stad grotendeels waren benut, moest men zich oriënteren op verder van het oude centrum gelegen terreinen.

In het laatste kwart van de 19e eeuw raakten vele grootgrondbezitters in financiële moeilijkheden en zagen zich gedwongen delen van hun landgoederen te verkopen. Kopers waren particulieren en exploitatiemaatschappijen, die wel brood zagen in de handel in bouwkavels. De gemeente ondersteunde dit streven. Met folders werden pogingen gedaan om welgestelden van buiten de stad te interesseren voor een woning of een bouwterrein in een van de Arnhemse villawijken. In het bijzonder richtte men zich tot de Indische repatrianten.

De gemeente kocht zelf in 1899 van de Maatschappij tot Exploitatie van het landgoed Sonsbeek een deel van Sonsbeek met de bedoeling het als stadspark te behouden en in te richten.

Convenantplannen

De oudste uitbreidingen op gronden van de voormalige landgoederen ten noorden van de spoorlijn (St. Marten, het Ettypark, het Graaf Ottoplein e.o. en de Transvaalbuurt)

kwamen tot stand volgens zogenaamde convenantplannen: overeenkomsten tussen exploitanten en de gemeente, waarin afspraken over infrastructuur en verkaveling van de nieuwe wijken werden vastgelegd.

Na slechte ervaringen met onder meer het Boulevardplan wilde het Arnhemse gemeentebestuur namelijk van particulieren/exploitatiemaatschappijen geen straten meer overnemen, die niet voldeden aan de minimumeisen van de bouwverordening van 1871. Dit had uiteindelijk tot gevolg dat in het laatste kwart van de vorige eeuw de gemeente steeds vaker zelf overging tot het ontwerpen van stratenplannen voor stadsuitbreidingen.

In 1886 kwam ir. I.A. Lindo (1848-1941) in dienst van de gemeente, met de opdracht een dienst Gemeentewerken te formeren, die onder andere deze taak op zich zou moeten nemen.

Onder leiding van Lindo - en mogelijk ook al onder zijn voorganger A. Cuijlenburgh - kwamen de eerste convenantplannen tot stand, namelijk voor de wijk St. Marten en voor het Ettypark, het oudste deel van de huidige Burgemeesterswijk. Onder ir. J.W.C. Tellegen, opvolger van Lindo, kwamen de convenantplannen voor de Transvaalbuurt en het Sonsbeekkwartier tot stand.

Uitbreidingsplannen *(kaart 3)*
Sinds de in 1902 in werking getreden Woningwet van 1901 waren alle gemeenten met een inwonertal van boven de 10.000 verplicht een uitbreidingsplan op te stellen. Het oudste Arnhemse uitbreidingsplan van 1904, nooit officieel goedgekeurd en vastgesteld, fungeerde als leidraad bij de stadsuitbreidingen. Helaas is van dit plan geen kaartmateriaal bewaard gebleven.
Wel is de bij het plan behorende nota van toelichting van de hand van ir. W.F.C. Schaap, directeur Gemeentewerken van 1901 tot 1920. Het plan van 1904 voorzag in een uitbreiding van de Burgemeesterswijk, zowel in zuidelijke als in noordelijke richting.

Blijkens de toelichting stonden Schaaps ideeën lijnrecht tegenover de formele stedenbouw van de 19e eeuw. Schaap, onder meer beïnvloed door Camillo Sitte, hield van korte zichtlijnen en maakte daartoe gebruik van afgeronde bouwblokken en pleintjes, voorts gebogen, vaak korte straten met min of meer gesloten straatwanden al dan niet onderbroken door poortjes. In zijn plannen besteedde hij bovendien veel aandacht aan de verkeerscirculatie en de onderlinge aansluiting van verschillende stratenpatronen.

De verschillen zijn heel duidelijk te zien in het Sonsbeekkwartier, waarvan het stratenplan in het zuidelijke deel (Graaf Ottoplein e.o.) door Tellegen werd ontworpen, terwijl het stratenplan in het noordelijke deel van de hand van Schaap is.

In 1912 diende Schaap een partieel uitbreidingsplan in voor De Gulden Bodem, het hele gebied tussen de Zijpendaalseweg, de Schelmseweg, de Bakenbergseweg en de Izaäk Evertslaan (voorheen Holleweg). Vanaf circa 1925 nam de daadwerkelijke exploitatie van deze wijk een aanvang. Deze was in handen van de N.V. Arnhemsche Maatschappij tot Exploitatie van onroerende goederen, De Gulden Bodem.

Het ingenieurs- en architectenbureau van de voormalige directeur Gemeentewerken, Schaap, was daarin een van de partijen. Afgezien van een strook langs de Bakenbergseweg werd uiteindelijk alleen het zuidelijke deel van dit gebied, de huidige Van Heemstralaan en omgeving, bebouwd.

Op het plan van 1904 volgde in 1917 het Algemeen Plan van Uitbreiding, dat evenmin officieel werd goedgekeurd.
Voormalige landgoederen Sonsbeek, Zijpendaal en De Gulden Bodem

Sonsbeek *(kaart 4)*
Het landgoed Sonsbeek omvatte aanvankelijk slechts een gebied bij de St. Jansbeek. In de tweede helft van de 18e eeuw werd het aanmerkelijk uitgebreid. In 1778 kwam Sonsbeek in handen van de Arnhemse burgemeester Gerhard Pronck. Deze was reeds eigenaar van noordelijker gelegen goederen zoals De Wildbaan, De Gulden Bodem en De Gulden Spijker (ter plekke van de huidige grote vijver). Onder hem kreeg het landgoed een vroeglandschap-pelijke aanleg. Ook zou in deze tijd het zomerverblijf tegenover de latere Bouriciusstraat gebouwd zijn (thans achter het Sonsbeekpaviljoen).

In 1806 werd baron De Smeth eigenaar. In 1808 kocht hij het aangrenzende landgoed Hartgersberg, de kern van het huidige Sonsbeekpark. De naam Sonsbeek ging over op het totale bezit met het huis Hartgersberg als hoofdgebouw. Volgens Van der Aa liet De Smeth in 1817 het landgoed opnieuw aanleggen. Deze nieuwe aanleg betrof onder andere de zogenaamde Ronde Weide. Onder de volgende eigenaar (1821), baron Van Heeckeren van Enghuizen, bereikte Sonsbeek zijn grootste omvang: ruim 800 ha. Uit het begin van de 19e eeuw dateren ook de beide poortgebouwen aan de Apeldoornseweg.

Op de kadastrale minuut van 1832 (1821) is te zien dat het aangelegde deel van het landgoed de terreinen betrof tussen de Zijpendaalseweg, de Sonsbeeksingel, de Apeldoornseweg en de Parkweg. De St. Jansbeek was deels getransformeerd in een aantal vijverpartijen, waarvan de vijver nabij de grens met het landgoed Zijpendaal verreweg het grootst was. Aan de zuidzijde van de vijver was een waterval met grot gemaakt. Bij de zuidelijke vijver was een grote (moes)tuin aangelegd. Aan de beek stonden nog drie watermolens (korenmolens). Aan de Zijpendaalseweg stonden enkele wasserijen en blekerijen.

Het hoofdgebouw stond bovenaan de grote weide. Bij het huis lag een grote (karper)vijver. Aan de noordzijde van het huis lag een hertenkamp en voorts bossen, merendeels loofhout, maar ook enkele percelen naaldhout. Op een van de hogere punten was een belvédère gebouwd, waarbij een ovaalvormige weide was aangelegd.

Uit het bovenstaande blijkt dat bij deze aanleg in Engelse landschapsstijl nogal wat elementen van het bestaande landschap waren geïntegreerd. Als ontwerper van de aanleg wordt de naam van J.D. Zocher jr. (1791-1870) genoemd, maar bewijsmateriaal voor deze toeschrijving ontbreekt. Zochers streven naar een eenvoudige aanleg die het natuurlijke landschap zoveel mogelijk benadert, met vloeiende lijnen, boomgroepen en struiken, grote onregelmatig gevormde waterpartijen en open weiden en enkele ‘natuurlijke’ doorzichten, sluit wel aan bij de kadastrale minuut.

Tegen het einde van de 19e eeuw werden de problemen rond de exploitatie van het landgoed zo groot dat de familie Van Heeckeren zich genoodzaakt zag het ten verkoop aan te bieden. Verschillende stukken eruit werden verkocht aan particulieren en particuliere exploitatiemaatschappijen, onder andere aan de heer T. Etty en de Maatschappij tot Exploitatie van het landgoed Sonsbeek. De gemeente Arnhem kocht in 1899 van deze maatschappij het deel van het landgoed dat als stadspark tot op heden is blijven voortbestaan. Met name ir. J.W.C. Tellegen (1859-1921), de toenmalige directeur van de dienst Gemeentewerken, heeft zich ingezet voor aankoop en behoud. In 1928 werd ter herinnering aan hem in het park een bank geplaatst.

Na aankoop door de gemeente werd aan de parkarchitecten H.A.C. Poortman (1858-1953) en L.A. Springer (1855-1940) een visie gevraagd op het onderhoud en de verbetering van het Sonsbeekpark. De voorstellen

van het duo betroffen voor zover bekend vooral de toegang van het park aan de Apeldoornseweg tegenover de St. Peterlaan en de toegang aan de Zijpendaalseweg. Niet geheel duidelijk is in hoeverre deze plannen zijn uitgevoerd.

Het huis Sonsbeek kreeg aanvankelijk een hotelfunctie, later een expositieruimte. In 1902 werd de hertenkamp (met een nieuwe stal) in ere hersteld, een geschenk van wethouder Jolles. Aan de rand van de (moes)tuin werd omstreeks 1915 een tuinmanswoning gebouwd met daarin een bloemenwinkel.

In dezelfde tijd werd bij de theeschenkerij aan de westzijde van de tuin het Sonsbeekpaviljoen gebouwd, dat later nog enkele malen werd verbouwd en uitgebreid. Op een ander deel van de tuin werd een midgetgolfbaan aangelegd; delen van de tuinmuren en het toegangshek bleven behouden. Naar aanleiding van het 100-jarig bestaan van Sonsbeek als stadspark is op de voormalige moestuin in 1999 de Steile Tuin (siertuin) aangelegd. Nabij het huis Sonsbeek bevindt zich voorts het in 1931 gebouwde Lorentzmonument.

Van de molens aan de St. Jansbeek zijn nog over de nogbals zodanig werkende Witte molen, tegenover de Bouriciusstraat en de Begijnemolen. De Begijnemolen (ook wel: Agnietenmolen) was tot het begin van de 20e eeuw in gebruik als korenmolen. In 1912/1913 vestigde de Heidemij hier een forellenkwekerij. Daartoe werd een aquariumgebouw aangebouwd en in het interbellum een woonhuis. De forellenkwekerij werd in 1967 gesloten. Het pand is daarna hergebruikt voor een horecafunctie. Sedert eind 2003 is het Nederlands Watermuseum gehuisvest in de Begijnemolen en in een tussen het gebouw en de Zijpendaalseweg aangelegd ondergronds gebouw. Van de visvijvers van de forellenkwekerij, gelegen tussen de Begijnemolen en de Witte boerderij (thans: bezoekerscentrum), resteerde in 2005 nog een enkele, maar ook deze verdween bij herinrichting van dit terreingedeelte. De wasserijen aan de Zijpendaalseweg zijn verdwenen.

Parkweg en omgeving

De Parkweg kan gezien worden als de grens tussen de parken Sonsbeek en Zijpendaal. Het was tot omstreeks 1900 een smal landweggetje, maar werd toen aanmerkelijk verbreed. Aan deze weg lag vroeger het goed De Wildbaan. Op de kadastrale minuut van 1832 (1821) zijn de restanten daarvan nog te zien: twee huizen (boerderijen), omgeven door tuinen. Even noordelijker stond nog een boerderij. Alles was toen eigendom van de familie Van Heeckeren op Sonsbeek. Op het spits toelopende terrein tussen de Zijpendaalseweg en de Parkweg bevond zich de Teerplaats. In 1832 (1821) stonden hier twee panden, eveneens eigendom van de familie Van Heeckeren.

Van de Wildbaan resteert een boerderij, thans in gebruik als restaurant. Ook het noordelijker gelegen pand bestaat nog. Van de Teerplaats is alleen het westelijke pand bewaard gebleven. Deze boerderij werd omstreeks 1900 uitgebreid met een chauffeurswoning.

Zijpendaal

Het landgoed Zijpendaal bestond reeds in de 17^{e} eeuw. In 1743 werd het eigendom van H.W. Brantsen, secretaris van de stad Arnhem. Brantsen breidde zijn bezittingen uit door aankoop van aangrenzende landerijen, waaronder in 1757 De Gulden Bodem. Brantsen liet het oude huis afbreken en in de periode 1762-1764 het nog bestaande huis met koetshuis en oranjerie bouwen door de Arnhemse stadstimmerman H. Viervant. In de 18^{e} eeuw had Zijpendaal een formele (Franse) parkaanleg, zichtbaar op een kaart uit 1753. Het landgoed lag toen nog te midden van heidevelden.

Aan het begin van de 19e eeuw kreeg ook dit landgoed een landschappelijke aanleg, naar ontwerp van de tuinarchitect J.P. Posth, werkzaam op Zijpendaal tussen 1802 en 1804. Posth ontwierp de slingervijver om het huis alsmede het grasveld met de paden en boomgroepen. Eerder had Posth de tuin van Rhederoord, eveneens een Brantsen-bezit, gemoderniseerd. Ook J.D. Zocher jr. zou in van 1822 tot 1823 gewerkt hebben op Zijpendaal. Bewijzen daarvoor zijn echter niet gevonden.

Op de kadastrale minuut van 1832 (1821) is de naar het ontwerp van Posth (en mogelijk Zocher) gewijzigde situatie zichtbaar. Een beperkt aantal langgerekte wegen en paden is ingetekend. Het grootste deel van het landgoed was bebost met opgaand loofhout, hakhout en dennenbossen. In het noordelijke deel en langs de huidige Parkweg lagen bouwlanden. Langs de Schelmseweg lagen nog heidevelden. Het in een dal gelegen kasteel was vrijwel geheel omgeven door het tot vijver verbrede deel van de St. Jansbeek. Aan het plein voor het kasteel stonden het koetshuis en een oranjerie. Rondom het kasteel lagen enkele open (weide)percelen met boomgroepen. Aan de weide aan de noordzijde van het kasteel, ter plekke van het huidige Casa Bianca, stond een huis. Meer naar het zuiden was de St. Jansbeek omgevormd tot twee in elkaars verlengde gelegen langgerekte, min of meer rechthoekige waterpartijen, zogenaamde spiegelvijvers.

De familie Brantsen liet in 1863 het landgoed opnieuw reorganiseren, waartoe de Duitse parkarchitect C.E.A. Petzold (1815-1891) werd aangetrokken. Naar ontwerp van Petzold is vermoedelijk het slingerende padenstelsel aangelegd. Alleen van het aangrenzende De Gulden Bodem is kaartmateriaal bewaard gebleven. Mogelijk dateert ook het toegangshek bij de zuidelijke ingang uit deze periode. Na Posth en Petzold werkte ook de tuinarchitect H.A.C. Poortman (1858-1953) op Zijpendaal. Naar ontwerp van Poortman werd de grote vijver verbreed, de parterre voor het huis gewijzigd en een bloementuin in de moestuin aangelegd (1893). Omstreeks 1905 werd het huis Casa Bianca aan de weide ten noorden van het kasteel ingrijpend gewijzigd of geheel nieuw opgebouwd.
In 1925 werd het landgoed verkocht aan dr. J.C. Hartogs, directeur van de N.V. Eerste Nederlandsche Kunstzijdefabriek Arnhem, waarbij De Gulden Bodem buiten de verkoop werd gehouden.

Op initiatief van de directeur werd het park in bruikleen gegeven aan de gemeente als openbaar wandelpark. In 1930 kocht de gemeente het park aan.

De Gulden Bodem
De familie Brantsen bezat sinds 1757 ook aan de westzijde van de Zijpendaalseweg uitgestrekte landerijen, waaronder het in de volksmond als ‘De Gulden Bodem’ aangeduide terrein. In 1832 (1821) bestonden deze landerijen uit dennenbossen, percelen hakhout en akkermaalsbos, restanten heide met een schaapskooi en hier en daar opgaande bomen in lanen of in kleine bosjes. Aan de Zijpendaalseweg, tegenover het kasteel, stond een schuur, omgeven door tuinen en weiden.

Omstreeks 1865-1870 werd De Gulden Bodem ingericht als een zelfstandig landgoed. Naar ontwerp van de architect L.H. Eberson (1822-1889) werd op één van de hogere plekken van dit terrein een huis gebouwd. Mogelijk betrof dit een ingrijpende verbouwing van een in 1838 gebouwd pand. Op een kaart van 1874 staat het aangeduid als ‘Jachthuis’. Waarschijnlijk werden tegelijkertijd naar ontwerp van Eberson ook het koetshuis en het rentmeestershuis De Gulden Spijker gebouwd. Toen Petzold in 1863 door de familie Brantsen naar Arnhem werd gehaald voor de reorganisatie van het landgoed Zijpendaal, werd ook voor De Gulden Bodem een plan gemaakt. Voor het tegenover het kasteel aan de Zijpendaalseweg gelegen deel zijn een opmeting en een beplantingsplan van Petzold

uit 1870 bewaard gebleven. De door Petzold ontworpen aanleg kenmerkte zich door een stelsel van gebogen paden, open weiden met boomgroepen, en diverse doorzichten. Naast de doorzichten binnen De Gulden Bodem, waren ook enkele zichtlijnen ontworpen tussen kasteel Zijpendaal en de nieuwe aanleg op De Gulden Bodem. Op de kaart staan het hoofdgebouw en in de directe omgeving ervan twee bijgebouwen, waaronder een koetshuis. Ten noorden van het hoofdgebouw stonden aan en nabij de Zijpendaalseweg nog vier gebouwen, waaronder een tuinmanswoning, kamenierswoning, stal en werkplaats, en meer noordwaarts het genoemde rentmeestershuis.

Het jachthuis werd vanaf 1919 bewoond door Graaf en Gravin Von der Goltz-Brantsen. Zij lieten in de periode 1919-1920 bij de toegangspoorten aan de Zijpendaalseweg een houten landhuisje bouwen. In 1958, na het overlijden van mevrouw Von der Goltz (1868-1957), werd het Jachthuis op De Gulden Bodem eigendom van de gemeente, die het enkele jaren later liet slopen. Behalve het koetshuis en het houten landhuis is alle bebouwing gesloopt. Aan de Zijpendaalseweg werd een parkeerplaats aangelegd.

Het Arnhemse uitbreidingsplan van 1917 voorzag ook in bebouwing op terreinen van De Gulden Bodem. Uiteindelijk werd alleen het zuidelijke deel, de omgeving van de huidige Van Heemstralaan, vanaf circa 1925 bebouwd.

Apeldoornseweg en Zijpendaalseweg

De Apeldoornseweg en Zijpendaalseweg waren aan het einde van de 19e eeuw nog betrekkelijk smalle wegen in een landelijke omgeving met wat verspreid gelegen bebouwing. De Apeldoornseweg werd aan het begin van de vorige eeuw een verharde straatweg. Toen in de jaren tachtig de wijk St. Marten werd aangelegd, raakte de oostzijde van de Apeldoornseweg bebouwd met rijen aaneengesloten herenhuizen in neorenaissancestijl, tot even voorbij de Nijhoffstraat. De aan de Apeldoornseweg grenzende terreinen waren voor een belangrijk deel in handen van het Arnhemse architectenduo Van Gendt & Nieraad. Dit duo heeft dan ook vermoedelijk de meeste panden aan deze zijde van de weg ontworpen. Daarna werd het zuidelijk deel van het Sonsbeekkwartier aangelegd (Graaf Ottoplein e.o.; convenantplan van 1895) en werd de oostelijke zijde van de Apeldoornseweg verder bebouwd tot bij de St. Peterlaan.

Mede naar aanleiding van voorstellen van de parkarchitecten Poortman en Springer, die de gemeente moesten rapporteren over het onderhoud en de verbetering van het Sonsbeekpark, werd het plan opgevat om de Apeldoornseweg om te vormen tot een ‘Avenue Royale’, de hoofdtoegangsweg tot dit stedelijk park. In het jaar 1900 werd dan ook de weg verbreed en voorzien van een middenstrook met beplanting, naar een plan van de directeur Gemeentewerken ir. Tellegen. Van beplanting op de trottoirs werd afgezien in verband met de lichttoetreding tot de huizen. Na de verbreding van de weg werd ook aan de, tot de Transvaalbuurt behorende, westzijde gebouwd, onder andere naar ontwerpen van de architect Willem Diehl (1876-1956).

De Zijpendaalseweg is een oude weg die grotendeels in het dal langs de St. Jansbeek is gelegen en geleidelijk aan klimt in de richting van kasteel Zijpendaal en de Schelmseweg. Toen de spoordijk werd aangelegd, werd over de Zijpendaalseweg de zogenaamde Zijpsepoort gebouwd met drie gescheiden onderdoorgangen. De poort werd ten behoeve van het toenemende verkeer in de periode 1909-1910 vervangen door een viaduct. Ter plaatse is in 2003 een nieuw viaduct gebouwd naar ontwerp van architect Van Berkel. De weg werd, vermoedelijk al kort na 1900, verbreed tot aan de Teerplaats, waarbij het eerste deel een laankarakter kreeg

met bomen aan weerszijden van de rijweg. Omstreeks 1965 vond opnieuw een verbreding plaats, waarbijhet dichtst bij de stad gelegen deel een middenberm kreeg met nieuw ingeplante kastanjebomen. Deze verdween vrijwel geheel als middenberm bij herinrichting rond 2005, waarbij ook de nog overgebleven bomen aan de bebouwde zijde van de weg verdwenen. Het totale wegprofiel werd hier smaller waardoor een strook grond kon worden 'teruggegeven' aan het park. Tot even voorvij het Burgemeestersplein is de voormalige middenberm met kastanjebomen gehandhaafd als scheiding tussen de rijweg en de ruimte voor langzaam verkeer.

Direct voorbij het spoor werd aan de rechterzijde vanaf 1900 de Transvaalbuurt gebouwd, met enkele panden aan de Zijpendaalseweg, waaronder het markante complex op de hoek met de Cronjéstraat van architect Diehl.
Aan de linkerzijde werd vanaf circa 1890 de Burgemeesterswijk gebouwd. De huizen tussen de Pels Rijckenstraat en de Burgemeester Weertsstraat zijn gemiddeld het oudst; die op De Gulden Bodem tegenover Zijpendaal het jongst. De jongere panden staan op ruimere kavels.

Burgemeesterswijk *(kaart 5 en 6)*
De Burgemeesterswijk ligt ten noordwesten van het Arnhemse centrum, op de noordoostelijke helling van het stuwwallencomplex tussen de Rijn en de Jansbeek. De wijk ligt tussen de Amsterdamseweg, de langs het Sonsbeekpark lopende Zijpendaalseweg en de Izaäk Evertslaan.

Het oudste deel van de Burgemeesterswijk is gelegen tussen de Pels Rijckenstraat en de Burgemeester Weertsstraat en werd vroeger aangeduid als het Ettypark. Dit gebied behoorde vroeger tot de bezittingen van de familie Van Heeckeren van Enghuizen (Sonsbeek), maar werd omstreeks 1885 verkocht aan Thomas Etty (circa 1833-1904).

De familie Etty, van Engelse afkomst, had het nodige kapitaal vergaard in Nederlands-Indië. Familieleden waren daar suikerraffinadeur en koopman. De heer Etty trachtte zijn kapitaal uit te breiden door zijn bezittingen in afzonderlijke percelen te verkopen. Daarbij werd gedacht aan een villapark. De heer Etty liet daartoe een plan van aanleg van wegen maken dat door het College van Burgemeester en Wethouders op 17 april 1885 werd goedgekeurd. De gemeenteraad stemde, na de nodige discussies, op 20 maart 1886 weliswaar in met het plan, maar koppelde aan de goedkeuring enkele voorwaarden. Deze hadden betrekking op het profiel en de verharding van de wegen, alsmede op aanleg van goten en riolering. Voorts werden de rooilijnen voor de bebouwing, gemeten vanaf de scheiding tussen percelen en wegen, vastgesteld op 7 meter voor de Amsterdamseweg, op 5 meter voor de Zijpendaalseweg en op 4 meter voor de overige wegen. Een belangrijke bepaling was voorts de verplichting om de percelen van de wegen te scheiden door middel van hekken. Ook aan de zijkanten moesten de percelen, minstens tot aan de rooilijn, door ijzeren hekwerk worden afgesloten.

Het stratenplan, reeds ingetekend op een kaart van 1889, omvatte de aanleg van een viertal, lichtgebogen straten, namelijk de latere Burgemeester Weertsstraat, de Van Pallandtstraat, de Pels Rijckenstraat en de Van Lawick van Pabststraat. De vier bouwblokken werden deels voorzien van afgeronde hoeken, waardoor op enkele straathoeken min of meer driehoekige, pleinvormige ruimten ontstonden, en aan de Zijpendaalsweg wijde openingen naar het park. De raad was enthousiast over het stratenplan : in plaats van saaie, rechte en nauwe straten waren brede sierlijke gebogen wegen ontworpen. De originele kaarten zijn, voor zover bekend, niet bewaard gebleven. Ook de naam van de

ontwerper is niet bekend, maar mogelijk is het gehele plan van de hand van de gemeentearchitect Abraham van Cuijlenburgh.
De uitgifte van de bouwterreinen verliep aanvankelijk moeizaam. In 1900 was nog maar een klein deel van de wijk bebouwd. Er stonden enkele huizen aan de Amsterdamseweg, de Pels Rijckenstraat, het Burgemeestersplein en de Zijpendaalseweg. Na 1900 kwam het bouwproces goed op gang, vooral na de aanleg van het riool (circa 1905-1910). Het merendeel van de bebouwing betrof min of meer aaneengesloten rijen herenhuizen.

Het uitbreidingsplan van 1904 voorzag voor de Burgemeesterswijk in verdere uitbreiding in zuidelijke én in noordelijke richting. Daarbij werd getracht de aantrekkelijkheid van de wijk te verhogen door de verbinding met de stad te verbeteren, door middel van het verbreden van de Zijpendaalseweg en de aanleg van de Sweerts de Landasstraat. In deze uitbreiding in zuidelijke richting werd geheel aangesloten op de opzet van het Ettypark. Ook het zuidelijke deel van de Burgemeesterswijk kreeg dus een plattegrond met lichtgebogen straten, afgeronde bouwblokken en pleinvormige ruimten bij de straathoeken. Het aan de Amsterdamseweg gelegen buiten Mariënberg bleef terzijde van deze uitbreiding gehandhaafd. Later waren op die plaats enkele bedrijven gevestigd, waaronder een wasserij en een autoherstelinrichting. Op het sterk hellende terrein tussen de Amsterdamseweg, Brantsenstraat en Bouriciusstraat (vroeger waarschijnlijk bekend als het Tamboersbosje) werd ten slotte in 1916/1917 een school gebouwd (school 21). Deze school is in 2002 gesloopt in verband met verlegging van de Amsterdamseweg voor de ontwikkeling en uitbreiding van de nabijgelegen stationslocatie.

In noordelijke richting werd een 25 meter brede wandelweg (de huidige Izaäk Evertslaan) de nieuwe begrenzing. De Van Lawick van Pabststraat werd doorgetrokken naar de Bakenbergseweg. De gronden kwamen in 1910 in handen van de gemeente. Bij de verdeling van deze gronden in blokken werd het Artilleriepark als een belangrijke hinderpaal ervaren. Dit Artilleriepark (Kanonnenberg geheten) strekte zich uit langs de Zijpendaalseweg, van de latere Röellstraat tot aan de Izaäk Evertslaan. In 1910 sloot de gemeente een overeenkomst met de staat, waarbij het Artilleriepark in westelijke richting werd verplaatst. Nieuw aangelegd werden toen de Röellstraat, de Jollesstraat, de Cordesstraat en de G.A. van Nispenstraat. In dit noordelijke deel van de Burgemeesterswijk werden, afgezien van een deel van de G.A. van Nispenstraat, geen dicht opeen gebouwde herenhuizen gerealiseerd, maar vooral vrijstaande landhuizen op veel ruimere kavels. De panden aan de Röellstraat dateren voor een belangrijk deel van rond 1920, de bebouwing nabij en langs de Zijpendaalseweg is in het algemeen wat ouder en aan de Jollesstraat wat jonger (1925-1930). Eveneens in het interbellum werd op het terrein grenzend aan de Van Lawick van Pabststraat en de Evertslaan het Diaconessenhuis gebouwd; het complex is rond 1995 afgebroken.

Transvaalbuurt *(kaart 5 en 7)*
De Transvaalbuurt ligt ten noorden van het Arnhemse centrum, vlak achter de spoordijk. De wijk wordt begrensd door de Zijpendaalseweg, de langs de spoordijk gelegen Sonsbeeksingel, de Apeldoornseweg en de Sonsbeekweg. De Sonsbeekweg vormt tevens de scheiding tussen het Sonsbeekpark en de Transvaalbuurt.

De Transvaalbuurt ontstond op basis van een convenantplan van 1899. Ook dit gebied had behoord tot de bezittingen van Van Heeckeren van Enghuizen (Sonsbeek) maar was in 1898 verkocht aan de N.V. Maatschappij tot Exploitatie van het landgoed Sonsbeek te Arnhem, waarvan de hout- en brandstoffenhandelaar H. Kooij jr. (1861-1934) directeur was.

De toenmalige directeur Gemeentewerken, ir. Tellegen, was verantwoordelijk voor het stratenplan, dat in 1900 al geheel was uitgevoerd. De wijk kreeg een wigvormige plattegrond. De diepgelegen St. Jansbeek werd een belangrijk, door veel groen (waaronder treurwilgen) omgeven element in de ruimtelijke opbouw van de wijk. Deze groene strook vormde tevens een visuele verbinding tussen wijk en park. Ter verfraaiing werden de over de beek gebouwde bruggen in 1908 voorzien van in Art Nouveau-stijl uitgevoerde balustrades, naar ontwerp van Gemeentewerken.

Centraal in de wijk, nabij de Sonsbeek, werd het Bothaplein ontworpen, waarop de Cronjéstraat, de Paul Krugerstraat en de Steijnstraat uitkomen. De Steijnstraat en de Paul Krugerstraat lopen betrekkelijk steil omhoog naar de Apeldoornseweg. Naast de langs de Sonsbeek lopende De La Reijstraat ligt in de wijk de De Wetstraat, die de Paul Krugerstraat met de Steijnstraat verbindt. Tussen de Paul Krugerstraat en de De Wetstraat ligt een tweede, maar beduidend kleiner plein.

Terwijl de Burgemeesterswijk na 1900 in een snel tempo werd volgebouwd, verliep de ontwikkeling van de Transvaalbuurt veel trager. De eerste panden, een rooms-katholieke school en enkele herenhuizen, werden nog vóór of in 1900 gebouwd aan de Sonsbeeksingel. Een van de oudste huizen was voorts de in 1903 op de hoek van de Cronjéstraat en de De La Reijstraat gebouwde villa van de heer André de la Porte, directeur van de Arnhemsche Verzekeringsmaatschappij. Men hoopte dat dit fraaie pand bij het bebouwen van de nog uit te geven percelen een voorbeeld zou zijn.

Het grootste deel van de wijk werd echter volgebouwd met min of meer aaneengesloten rijen herenhuizen. Met uitzondering van de Sonsbeekweg gebeurde dit veelal in kleine projecten, waarbij steeds enkele huizen tegelijkertijd werden ontworpen en gebouwd. Vanwege het grote aantal spits toelopende kavels stonden de architecten daarbij vaak voor moeilijke opgaven. Een flink aantal panden werd gebouwd in opdracht van de heer Kooij, die daartoe doorgaans architect Willem Diehl inschakelde. Deze architect bouwde onder andere de panden De La Reijstraat 9-13 (waarvan nummer 11 zijn eigen woonhuis werd), de panden op de hoeken van de Cronjéstraat-Zijpendaalse-weg en enkele complexen aan de Apeldoornseweg. Behalve woningen werden ook enkele winkelpanden en kantoren gebouwd, vaak met bovenwoningen.
De Transvaalbuurt is sinds de aanleg redelijk intact gebleven. In de jaren zestig werd het deel van de St. Jansbeek tussen Cronjéstraat en Sonsbeekweg overkluisd ten behoeve van het verkeer; dit is in 2003 weer ongedaan gemaakt. Een beperkt aantal panden werd door nieuwbouw vervangen, waaronder de school aan de Sonsbeeksingel en het complex op de noordoostelijke hoek van de De La Reijstraat en de Sonsbeekweg.

Huidig ruimtelijk karakter

In hoofdlijnen kan het gebied gekarakteriseerd worden als een uitgestrekt, reliëfrijk park- en bosgebied, met om de parkachtige delen imposante bebouwing, die uit herenhuizen en villa's bestaat.
In dit hoofdstuk worden achtereenvolgens de huidige ruimtelijke karakteristieken beschreven van de voormalige landgoederen Sonsbeek, Zijpendaal en De Gulden Bodem, de daaromheen gelegen Apeldoornseweg, Zijpendaalseweg en Sonsbeekweg en ten slotte de Burgemeesterswijk en de Transvaalbuurt.

Sonsbeek, Zijpendaal en De Gulden Bodem

Het landgoed *Sonsbeek* is sedert 1899 stadspark. Het heeft een min of meer driehoekige vorm, waarvan het laagst gelegen zuidelijke punt bijna tot aan het centrum van de stad Arnhem reikt. Dit meest zuidelijke deel is een open weidegebied, dat vanaf het noorden sterk afloopt. Het huis Sonsbeek is aan de oostelijke rand van deze grote weide gesitueerd, evenals het zogenaamde Lorentzmonument.

Aan de St. Jansbeek, in het dal, staan gaande van zuid naar noord, nog een van de oude watermolens en het complex De Begijnemolen. De St. Jansbeek heeft twee watervallen en is op diverse plekken tot grote vijverpartijen verbreed. De grootste vijver ligt op de grens met het landgoed Zijpendaal. Tegenover de Röellstraat staat het Sonsbeekpaviljoen met daarachter het 19e-eeuwse zomerverblijf. Rondom de vijverpartijen ligt een stelsel van slingerende, deels verharde, wandelpaden.

Het noordoostelijke, hooggelegen, deel is overwegend bebost. Op een van de hoogste punten staat de in circa 1825 gebouwde en later verhoogde belvédère-toren. Het padenpatroon is hier gevarieerd: naast langgerekte rechte of lichtgebogen lanen is er ook een stervormig patroon. Tussen de belvédère en de ster ligt in een dal de zogenaamde Ronde Weide. Achter het huis Sonsbeek, aan de oostzijde van het park, ligt de hertenkamp met een kleine stal. Aan de Apeldoornseweg, tegenover de St. Peterlaan, bevindt zich de formele entree van het park, met twee poortgebouwen. Voorts liggen in het park nog diverse waardevolle bruggen en andere kunstwerken.

De huidige *Parkweg* wordt tegenwoordig beschouwd als de grens tussen de parken Sonsbeek en Zijpendaal. De Parkweg slingert zich vanaf de Zijpendaalseweg, langs de Teerplaats (een voormalige boerderij met chauffeurswoning), met een bocht om de grote vijver en loopt vervolgens, vanaf de als restaurant in gebruik zijnde boerderij, in een meer rechte lijn naar de Kluizeweg. Aan weerszijden van dit rechte deel van de Parkweg en aan de noordoostzijde van de Kluizeweg liggen landbouwgronden en volkstuinen.

Het landgoed *Zijpendaal* is voor het grootste deel bebost. In het noordelijke deel ligt een groot complex bouwland en in het zuidelijke deel, naast de vijver, een perceel weiland. Zijpendaal heeft een stelsel van slingerende paden, met uitzondering van het meest noordelijke deel langs de Schelmseweg. In het dal nabij de Zijpendaalseweg staat kasteel Zijpendaal met bijbehorende oranjerie en koetshuis. Het kasteel staat bijna rondom in het water. In de nabijheid van het kasteel liggen enkele open weidepercelen met boomgroepen. Verder heeft het landgoed twee in elkaars verlengde gelegen langgerekte (spiegel)vijvers, met aan het noordelijke uiteinde een tuinhuis. Tussen beide vijvers bevindt zich een beeldengroep. Ten noorden van het kasteel bevindt zich aan de Zijpendaalseweg de voormalige jachtopzienerswoning Casa Bianca.

Het terrein van *De Gulden Bodem* loopt in westelijke richting op van ongeveer 45 meter tot 70 meter boven NAP. Het is voor een groot deel bebost. Langs de Zijpendaalseweg en de Schelmseweg liggen open landbouwgronden. Ook het centrale deel van het landgoed, ter plekke van het voormalige Jachthuis en het nog bestaande koetshuis heeft een open karakter. Op de open terreinen bevinden zich enkele boomgroepen. De Gulden Bodem heeft een betrekkelijk dicht net van gebogen en kronkelende paden. In het zuidoostelijke deel, nabij de toegangshekken aan de Zijpendaalseweg, staat een houten landhuisje. De door Petzold ontworpen aanleg is nog in hoofdlijnen herkenbaar.

Apeldoornseweg, Zijpendaalseweg en Sonsbeekweg
Om het zuidwestelijke, parkachtige deel van het voormalige landgoed Sonsbeek liggen de Apeldoornseweg, Sonsbeekweg en Zijpendaalseweg.

De *Apeldoornseweg* heeft een betrekkelijk breed profiel en loopt omhoog in noordelijke richting. Het buiten beschermd gezicht gelegen deel tussen de Jansbuitensingel en de spoordijk heeft haar oorspronkelijke karakter vrijwel geheel verloren.
Tussen de spoordijk en de Sonsbeekweg heeft de Apeldoornseweg echter nog wél het bedoelde karakter van de ‘Avenue Royal’, de hoofdtoegang tot het Sonsbeekpark. De rijstroken zijn er van elkaar gescheiden door een met twee rijen bomen beplante middenberm, waarvan de randen zijn gebruikt als parkeerplaatsen. De Apeldoornseweg is aan beide zijden bebouwd met rijen min of meer aaneengebouwde herenhuizen met een voorname uitstraling. De ijzeren hekwerken die weg en voortuin scheiden, dragen in belangrijke mate bij aan deze uitstraling.

De in noordoostelijke richting oplopende *Sonsbeekweg* begrenst het Sonsbeekpark aan de zuidoostzijde. De weg is alleen aan de zijde van het park spaarzaam beplant, zodat het zicht over de Grote Weide van het park vrij is. De tot de Transvaalbuurt behorende zuidoostzijde van de Sonsbeekweg is bebouwd met min of meer aaneengebouwde herenhuizen. Ook hier is sprake van een voorname uitstraling dankzij de architectuur en de ijzeren hekwerken, die voortuin en weg scheiden.

De *Zijpendaalseweg* ligt grotendeels in het dal langs de St. Jansbeek en loopt vanaf de singels rond het stadscentrum geleidelijk aan omhoog in de richting van kasteel Zijpendaal en de Schelmseweg. Tot aan de Teerplaats heeft de weg een breed profiel met afzonderlijk fiets- en voetpad. De rijweg is tot bij het Burgemeestersplein aan de parkzijde voorzien van een met kastanjebomen beplante berm. Voorbij de Burgemeester Weertsstraat is het profiel smaller en scheidt een eenvoudig vormgegeven hekwerk (uit 1901) de Zijpendaalseweg van het Sonsbeekpark. Voorbij de Parkweg volgt het landgoed Zijpendaal. De hoogst gelegen delen hebben het karakter van een holle weg met begroeide wanden.

Voorbij de spoorlijn ligt aan de rechterzijde de Transvaalbuurt met onder andere het markante, voormalige winkelpand van architect Diehl, gebouwd voor firma Belderbos. Na de Transvaalbuurt volgt het vrije zicht over de Grote Weide van het Sonsbeekpark.
Aan de linkerzijde ligt voorbij de spoorlijn de Burgemeesterswijk. De voorname bebouwing met herenhuizen is vrijwel zonder uitzondering georiënteerd op het Sonsbeekpark en heeft een vrij zicht op en in het park. De huizen hebben alle een kleine voortuin, die in veel gevallen nog door middel van (oorspronkelijk) hekwerk van de openbare ruimte wordt gescheiden. De huizen tussen de Pels Rijckenstraat en de Burgemeester Weertsstraat zijn gemiddeld het oudst; voorts neemt de gemiddelde ouderdom van de panden af naarmate men verder van het stadscentrum is verwijderd. Tot aan de Burg. Weertsstraat

zijn de huizen(blokken) betrekkelijk dicht opeengebouwd; meer naar het noorden staan enkele en dubbele woningen, waaronder enkele grote villa's, op veel ruimere kavels. Als gevolg van de dichtere begroeiing, zowel in de tuinen als in het park, is het zicht op huizen en park daar veel minder. Door de afgeronde percelen op de straathoeken openen de Sweerts de Landasstraat, de Bouriciusstraat, het Burgemeestersplein en de Van Heemstralaan zich wijd naar het Sonsbeekpark.

Burgemeesterswijk

De Burgemeesterswijk ligt tegen de westelijke helling van het dal van de St. Jansbeek. De straten klimmen van de Zijpendaalseweg omhoog in de richting van de Amsterdamseweg. De plattegrond van het grootste deel van de Burgemeesterswijk wordt gekenmerkt door lichtgebogen straten, afgeronde bouwblokken en pleinvormige ruimten bij de straathoeken.

Het bebouwingsbeeld wordt vooral gekenmerkt door min of meer gesloten straatwanden van dicht op- en aaneengebouwde herenhuizen, meest in kleine blokken van twee tot vier panden. De oudste huizen dateren van kort vóór 1900, maar het merendeel van de eerste twee decennia van de 20^{e} eeuw.
De meeste huizen zijn twee tot drie bouwlagen hoog en hebben een souterrain. De daken zijn op uiteenlopende wijze vormgegeven. Daarbij zijn dakkapellen en (hoek)torentjes toegepast. Vooral van dubbele woningen zijn vrijwel identieke blokken in elkaars nabijheid te vinden. De voortuinen zijn grotendeels nog op de oorspronkelijke wijze door hekwerk van de straat gescheiden en in het algemeen zodanig ingericht, dat vanaf de straat de bebouwing goed zichtbaar is. Een groot deel van de huizen is opgesplitst in een onder- en bovenwoning.
Het meest noordelijke deel van de Burgemeesterswijk heeft een meer rechthoekig stratenpatroon; de veelal vrijstaande huizen staan hier op ruimere kavels. De kantorenflat aan de Pels Rijckenstraat en de flat aan het plein in de Bouriciusstraat zijn naoorlogse gebouwen met een afwijkende vormgeving en maatvoering.

Transvaalbuurt

De Transvaalbuurt loopt in noordoostelijke richting op naar de Apeldoornseweg. De buurt heeft een rationeler stratenpatroon dan de Burgemeesterswijk; de bouwblokken zijn minder afgerond. Er zijn twee kleine pleinen: het Bothaplein en het tot een pleinvormige ruimte verbrede deel van de Paul Krugerstraat. De Cronjéstraat en de Paul Krugerstraat lopen aan de overzijde van de Apeldoornseweg in een vrijwel rechte lijn door in de Jac. Cremerstraat tot aan het Graaf Ottoplein in het Sonsbeekkwartier.

De rijbanen van de De La Reijstraat worden van elkaar gescheiden door de St. Jansbeek. De beek vormt met de in Art Nouveau-stijl uitgevoerde bruggen en de beplanting met treurwilgen een markant element in de wijk. De groene zone langs de beek zorgt bovendien voor een visuele verbinding van de wijk met het park.
Het bebouwingsbeeld wordt vooral gekenmerkt door min of meer aaneengesloten rijen (veelal dubbele) herenhuizen, waarvan het merendeel in de eerste twee decennia van de 20^{e} eeuw is gebouwd. Net als in de Burgemeesterswijk zijn de meeste huizen twee tot drie bouwlagen hoog en voorzien van een souterrain. Ook hier zijn de daken op uiteenlopende wijze vormgegeven; dakkapellen en (hoek)torentjes komen ook hier voor.
De kleine voortuinen van vele huizen zijn nog op de oorspronkelijke wijze door hekwerk van de straat gescheiden. In het algemeen zijn deze tuinen zodanig ingericht, dat vanaf de straat de bebouwing goed zichtbaar is. De huizen aan de Sonsbeekweg hebben een fraai uitzicht over de Grote Weide van het Sonsbeekpark; de panden aan de Sonsbeeksingel daarentegen kijken uit op de spoordijk.

Nadere typering van te beschermen waarden

Algemeen
Voor bescherming is in de eerste plaats het totaalkarakter van dit gebied in aanmerking gekomen: een groot aaneengesloten, reliëfrijk, park- en bosachtig gebied met daaromheen woonwijken met villa's en herenhuizen. Voorts is de samenhang tussen het parkgebied en omringende bebouwing beschermenswaardig. Deze samenhang ontstaat vooral dankzij de zichtrelaties die bestaan tussen park en bebouwing, de profielen van de wegen die het parkgebied direct omringen en een aantal plaatsen waar de straten in de omringende wijken zich wijd naar het park openen. Enkele waarden zijn aangegeven op *kaart 8 en 9*.

Voormalige landgoederen
De voormalige landgoederen Sonsbeek, Zijpendaal en De Gulden Bodem zijn van rijkswege beschermd. Voor gedetailleerde beschrijvingen van de onder de bescherming vallende aanleg (padenstelsel, waterpartijen, open en gesloten delen), en de objecten en complexen wordt verwezen naar het rijksmonumentenregister.
Binnen het kader van het beschermd gezicht is het van belang dat het vrije zicht op/in park (Grote Weide) vanaf de Sonsbeekweg en het zuidelijke deel van de Zijpendaalseweg gehandhaafd blijft, alsmede de begrenzing van het park met ijzeren hekwerk en ander hekwerk.

Aan de noorzijde van het gebeid is het vrije zicht vanaf de Schelmseweg over open landbouwpercelen op Gulden Bodem van belang. Ook de open terreingedeelten in het noordelijk deel van Zijpendaal zijn hier behoudenswaard.

Apeldoornseweg, Sonsbeekweg en Zijpendaalseweg
Met betrekking tot de Apeldoornseweg, Sonsbeekweg en Zijpendaalseweg zijn voor bescherming de hoofdkenmerken van de profielen in aanmerking gekomen, inclusief soort en wijze van beplanting. De voortuinen dienen zoveel mogelijk overeenkomstig het oorspronkelijke concept door ijzeren hekwerken van de weg gescheiden te blijven. Meer in het bijzonder is het voor de Apeldoornseweg vooral van belang dat de middenberm mét een dubbele rij bomen gehandhaafd blijft. Vanaf de Sonsbeekweg moet het vrije zicht over de Grote Weide van het Sonsbeekpark in stand worden gehouden.
De Zijpendaalseweg dient haar gevarieerde karakter te behouden. Daarbij is de berm met kastanjebomen aan de parkzijde van het eerste gedeelte van de weg van belang voor de beleving van het park van de aldus als 'promenade' ervaren strook voor langzaam verkeer en wandelaars.
Voorts is het van belang dat de bestaande bebouwingskarakteristiek in stand blijft.

Burgemeesterswijk *(kaart 8)*
Voor wat betreft de Burgemeesterswijk komen zijn voor bescherming in aanmerking gekomen:

- de stedenbouwkundige opzet met afgeronde bouwblokken, min of meer driehoekige pleinen en enkele wijde straatopeningen naar de Zijpendaalseweg en het Sonsbeekpark;
- het type bebouwing: dicht op- en aaneengebouwde herenhuizen van twee tot drie bouwlagen in het zuidelijke deel en vrijstaande villa's op ruimere kavels in het noordelijke deel;
- in het zuidelijke deel: de wijze van erfafscheiding naar de straat en de voortuinen van de belendende percelen (ijzeren hekwerken);
- in het zuidelijke deel : het groene en open karakter van de voortuinen.

Transvaalbuurt *(kaart 9)*

Voor wat betreft de Transvaalbuurt zijn voor bescherming in aanmerking gekomen:

- het stratenpatroon;
- de St. Jansbeek met bruggen en beplanting, mede als een (visuele) verbinding met het Sonsbeekpark;
- het type bebouwing: voornamelijk dicht op- en aaneengebouwde herenhuizen van twee tot drie bouwlagen;
- de wijze van erfafscheiding naar de straat en de voortuinen van de belendende percelen (ijzeren hekwerken);
- het groene en open karakter van de voortuinen.

Begrenzing

De voormalige landgoederen Sonsbeek, Zijpendaal en De Gulden Bodem vormen samen met de vooral rond 1900 gerealiseerde bebouwing aan en nabij de Apeldoornseweg, de Sonsbeekweg en de Zijpendaalseweg een groot, aaneengesloten gebied met veel ruimtelijke kwaliteit.

Aan de *oostzijde* is de grens gelegd langs de achtertuinen van de huizen aan de Apeldoornseweg. Tot even voorbij de St. Peterlaan is de bebouwing duidelijk gericht op de Apeldoornseweg en draagt bij aan de voorname uitstraling van deze uitvalsweg. Het zuidelijke deel van het Sonsbeekkwartier (Graaf Otto-plein e.o.) is op lokaal niveau van belang. Het noordelijke deel van het Sonsbeekkwartier (Goeman Borgesiusplein e.o.) is afzonderlijkaangewezen als beschermd stadsgezicht, inclusief de bebouwing langs de Apeldoornseweg, die hier niet of nauwelijks op deze weg en het Sonsbeekpark is gericht. De grens volgt vanaf de voormalige Meisjes-HBS de grenzen van de ook afzonderlijk beschermde voormalige landgoederen Sonsbeek en Zijpendaal en loopt dus achtereenvolgens langs de Apeldoornseweg, de WAgnerlaan, de Kluizeweg, het gemeentelijk sportpark, en de De Wolflaan.

Aan de *noordzijde* volgt de grens de begrenzing van de landgoederen Zijpendaal en De Gulden Bodem en loopt dus langs de Schelmseweg.

Aan de *westzijde* valt de grens aanvankelijk samen met de begrenzing van De Gulden Bodem en loopt aldus langs de achtertuinen van de bebouwing aan Joris van der Haagenlaan en de Van Ostadestraat langs het MBO-college naar de Zijpendaalseweg. Voorts langs de westzijde van de Zijpendaalseweg tot bij de Van Heemstralaan, waarbij de brede berm tussen de voortuinen en de weg binnen de grenzen van het gezicht getrokken zijn, mede om het

‘holle’ karakter van de Zijpendaalseweg te kunnen waarborgen. Vanaf de Johannes Vermeerstraat zijn de eerste (vooroorlogse) huizen georiënteerd op de Zijpendaalseweg; de grens is hier langs de achtertuinen van deze panden getrokken.

Ten zuiden van de Izaäk Evertslaan begint de Burgemeesterswijk. De (inmiddels nieuw bebouwde) terreinen van het afgebroken Diaconessenziekenhuis en het Artilleriepark zijn buiten de begrenzing gehouden. Het oudste deel (het voormalige Ettypark) omvatte de terreinen tussen de Zijpendaalseweg, Burgemeester Weertsstraat, Pels Rijckenstraat en de Amsterdamseweg. Dit oudste deel en de naar opzet en bebouwing goed aansluitende uitbreiding aan de zuidzijde vallen binnen de begrenzing. Aldus loopt de grens in de Burgemeesterswijk langs de Cordesstraat en de Jollesstraat, vervolgens - aan de overzijde van de Van Nispenstraat - langs de achtertuinen van de huizenblokken die grenzen aan het terrein van het voormalige Diaconessenziekenhuis. Aan de overzijde van de Van Lawick van Pabststraat loopt de grens over de Burgemeester Weertsstraat naar de Amsterdamseweg.

Aan de *zuidzijde* loopt de grens langs de Amsterdamseweg tot aan de Pels Rijckenstraat, daarna langs het eerste deel van de noordzijde van de Bouriciusstraat; vervolgens om het restant van de oorspronkelijke bebouwing aan de Brantsenstraat en achterlangs de percelen behorend bij de bebouwing langs de zuidzijde van het begin van de Bouriciusstraat en de Sweerts de Landasstraat. Via de ‘kop’ van beide bouwblokken steekt de grens de Zijpendaalseweg over naar de oostzijde van de verkeersruimte. Vanaf de hoek met de Sonsbeekweg verloopt de grens naar het spoor en voorts over de Sonsbeeksingel naar de Apeldoornseweg, zodat de zuidelijke uitbreiding van de Burgemeesterswijk grotendeels en de Transvaalbuurt geheel binnen de grenzen van het beschermd stadsgezicht liggen.

De exacte begrenzing is weergegeven op de bijgevoegde begrenzingskaart, MSP/16/02.

Waardering

De voormalige landgoederen Sonsbeek, Zijpendaal en De Gulden Bodem zijn sámen met de daaromheen gelegen bebouwing aan en nabij de Apeldoornseweg, de Sonsbeekweg en de Zijpendaalseweg van zeer grote *stedenbouwkundige waarde*, mede omdat het waardevolle, karakteristieke aanzicht van Arnhem-Noord er in belangrijke mate door wordt bepaald. De sterke samenhang tussen parkgebied en omringende bebouwing draagt in belangrijke mate bij aan de stedenbouwkundige waarde van het gebied als geheel. Deze samenhang ontstaat door de gerichtheid van de bebouwing aan genoemde wegen op de parkgebieden en door het bestaan van enkele zichtassen tussen het Sonsbeekpark en de omliggende woonwijken.

De Burgemeesterswijk en de Transvaalbuurt zijn óók op zichzelf van *stedenbouwkundige waarde* op grond van de hoogwaardige ruimtelijke en esthetische kwaliteit, tot stand gekomen op basis van herkenbare stedenbouwkundige concepten en de afstemming daarvan op de bestaande hoogteverschillen. De stedenbouwkundige opzet is *gaaf* bewaard gebleven, evenals het merendeel van de hekwerken die vanouds de tuinen van de straat scheiden.

Het hele gebied is voorts van belang vanwege de hoogwaardige *architectonische kwaliteit en gaafheid* van het merendeel van de bebouwing.

Sonsbeek, Zijpendaal en De Gulden Bodem zijn als goede, en relatief omvangrijke, voorbeelden van (voormalige) landgoederen, aangelegd in (Engelse) landschapsstijl, zijn van *tuin-architectuurhistorisch belang,* alsook van belang voor het oeuvre van (vermoedelijk) J.D. Zocher jr. (Sonsbeek), J.P. Posth (Zijpendaal) en C.A.E. Petzold (Zijpendaal/De Gulden Bodem).

De voormalige landgoederen zijn van *cultuurhistorische waarde* als voorbeelden van (voormalige) woonplaatsen voor de meest gegoeden in de directe omgeving van de stad Arnhem en als voorbeelden van in stadsparken getransformeerde landgoederen.
De Apeldoornseweg, de Zijpendaalseweg, alsmede de Burgemeesterswijk en de Transvaalbuurt zijn van *cultuurhistorische waarde* als voorbeelden van woongebieden bedoeld voor de beter gesitueerden.

Tevens zijn het goede voorbeelden van delen van landgoederen die door exploitatiemaatschappijen in woongebieden voor welgestelden werden getransformeerd, een voor die tijd (circa 1875-1930) karakteristieke ontwikkeling.

Binnen het waardevolle totaalkarakter van Arnhem-Noord is juist dit gebied van bijzonder belang vanwege de hoge kwaliteit van, en de sterke samenhang tussen het open parkgebied en de omringende bebouwing. Uniek voor Nederland is de combinatie hiervan met de ligging op reliëfrijke terreinen, dicht bij het stadscentrum.

Rechtsgevolg van de aanwijzing

Ter effectuering van de aanwijzing van een beschermd stads- of dorpsgezicht moet ingevolge artikel 36 van de Monumentenwet 1988 een bestemmingsplan worden opgesteld. De toelichting op de aanwijzing kan daarbij voor wat het beschermingsbelang betreft als uitgangspunt dienen. Doel van de aanwijzing is de karakteristieke, met de historische ontwikkeling samenhangende structuur en ruimtelijke kwaliteit van het gebied te onderkennen als zwaarwegend belang bij de toekomstige ontwikkelingen binnen het gebied. De aanwijzing beoogt op die wijze een basis te bieden voor een ruimtelijke ontwikkeling die inspeelt op de aanwezige kwaliteiten, daarvan gebruikmaakt en daarop voortbouwt.

In het aanwijzingsbesluit is bepaald in welke mate de vigerende bestemmingsplannen aan het beschermingsvereiste voldoen.

Bronnen

Literatuur

- A.J. van der Aa, *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden,* Gorinchem 1839-1851. (Herdruk: Zaltbommel 1976).
- W.M.M. Huetink, *Arnhem, Haagje van het oosten*. Historische Reeks Arnhem, deel 1, Arnhem 1991.
- W. Knap en G.F.C. Vergouwe, *Arnhem 1233-1933,* Arnhem 1933.
- W. Lavooij, *Twee eeuwen bouwen aan Arnhem; de stedebouwkundige ontwikkeling van de stad,* Zutphen 1990.
- W. Lavooij, *Gebouwd in Arnhem; jongere bouwkunst vanaf 1840,* Zutphen 1990.
- H.E. Stenfert Kroese en D.W. Neijenesch, *Arnhem en zijn toekomstige ontwikkeling,* Arnhem 1919.
- W.H. Tiemens, 'Zypendaal'. In: *Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen 1965-1975,* Arnhem 1975, p. 172-187.
- B. Zijlstra, *Nederlandse tuinarchitectuur II (1850-1940)*. Uitgave: Nederlandse Tuinenstichting, z.p. april 1987.
- *Gemeentebeschrijving Arnhem*. Uitgave: Stichting MIP-Gelderland. Oosterbeek 1990.
- *Meer om Cieraet als gebruijck*. (Tuingeschiedenis van Gelderse buitenplaatsen; kunstbezit uit Gelderse kastelen). Uitgave: Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen en Stichting Het Geldersch Landschap. Arnhem 1990.
- *Verslagen der zittingen van den gemeenteraad te Arnhem.* (Diverse jaren).
- V*erslagen van den toestand der gemeente Arnhem*. (Diverse jaren).

Kaarten

- Oriëntatiekaart, RCE 2013.
- Deelgebiedenkaart Sonsbeekpark e.o., RCE 2013.
- Situatiekaart van de plannen van uitbreiding, gemeente Arnhem 1918. Bron: Gelders Archief, Arnhem.
- Situatie van het park Sonsbeek, G.A. Kuijk, 1915. Bron: Gelders Archief, Arnhem.
- Kaart (fragment) van de gemeente Arnhem inhet jaar 1889, bijgewerkt tot 1900. Bron: Gelders Archief, Arnhem.
- Burgemeesterswijk, RCE 2013.
- Transvaalbuurt, RCE 2013.
- Waarderingskaart Burgemeesterswijk, RCE 2013.
- Waarderingskaart Transvaalbuurt, RCE 2013.

Colofon

Uitgave
Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort 2013

Onderzoek en tekst
Gelders Genootschap

Kaartmateriaal
Begrenzingskaart en thematische kaarten: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, drs. B.A.R.T. Broex

Foto omslag
Gelders Genootschap

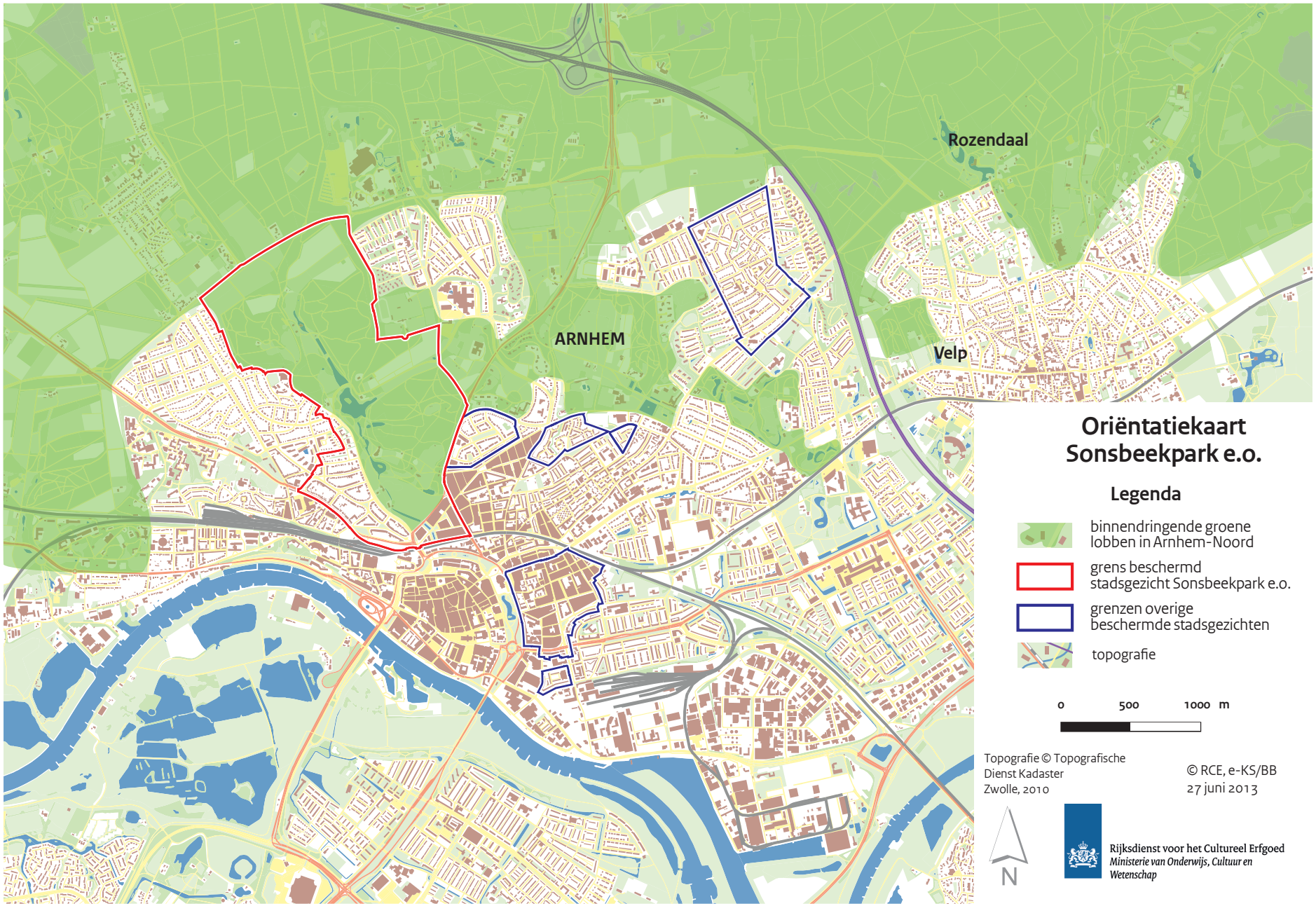
Tekstredactie
Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, drs. G.H. Glas

Productie
Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed /Drukkerij Mailfors Amersfoort.

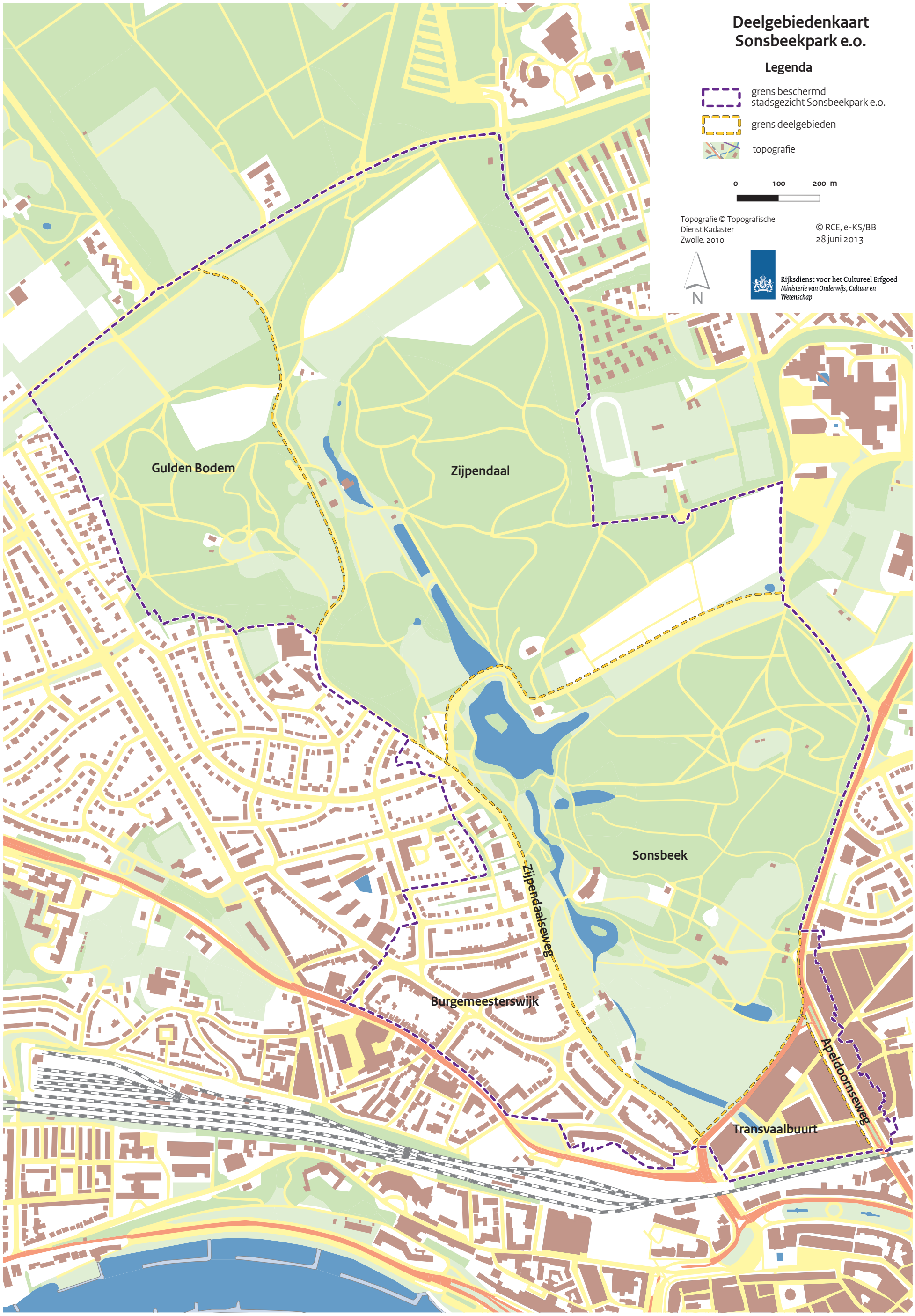
Bijlagen

Oriëntatiekaart

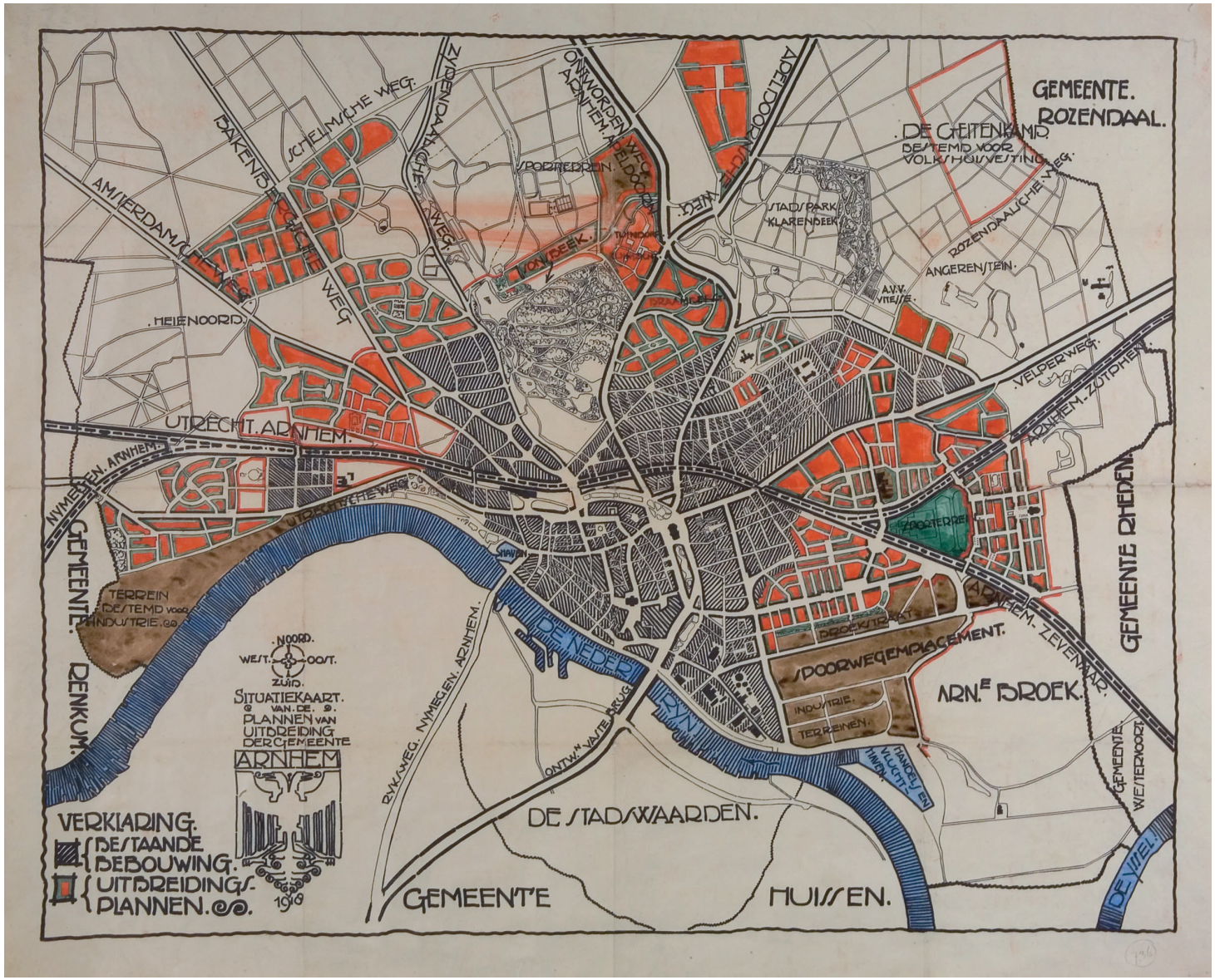
1. Deelgebiedenkaart Sonsbeekpark e.o.
2. Situatiekaart van de plannen van uitbreiding, gemeente Arnhem 1918
3. Situatie van het park Sonsbeek, G.A. Kuijk, 1915
4. Kaart (fragment) van de gemeente Arnhem in het jaar 1889, bijgewerkt tot 1900
5. Burgemeesterswijk
6. Transvaalbuurt
7. Waarderingskaart Burgemeesterswijk
8. Waarderingskaart Transvaalbuurt

Kaart 1 *Oriëntatiekaart*

Kaart 2 *Deelgebiedenkaart Sonsbeekpark e.o.*

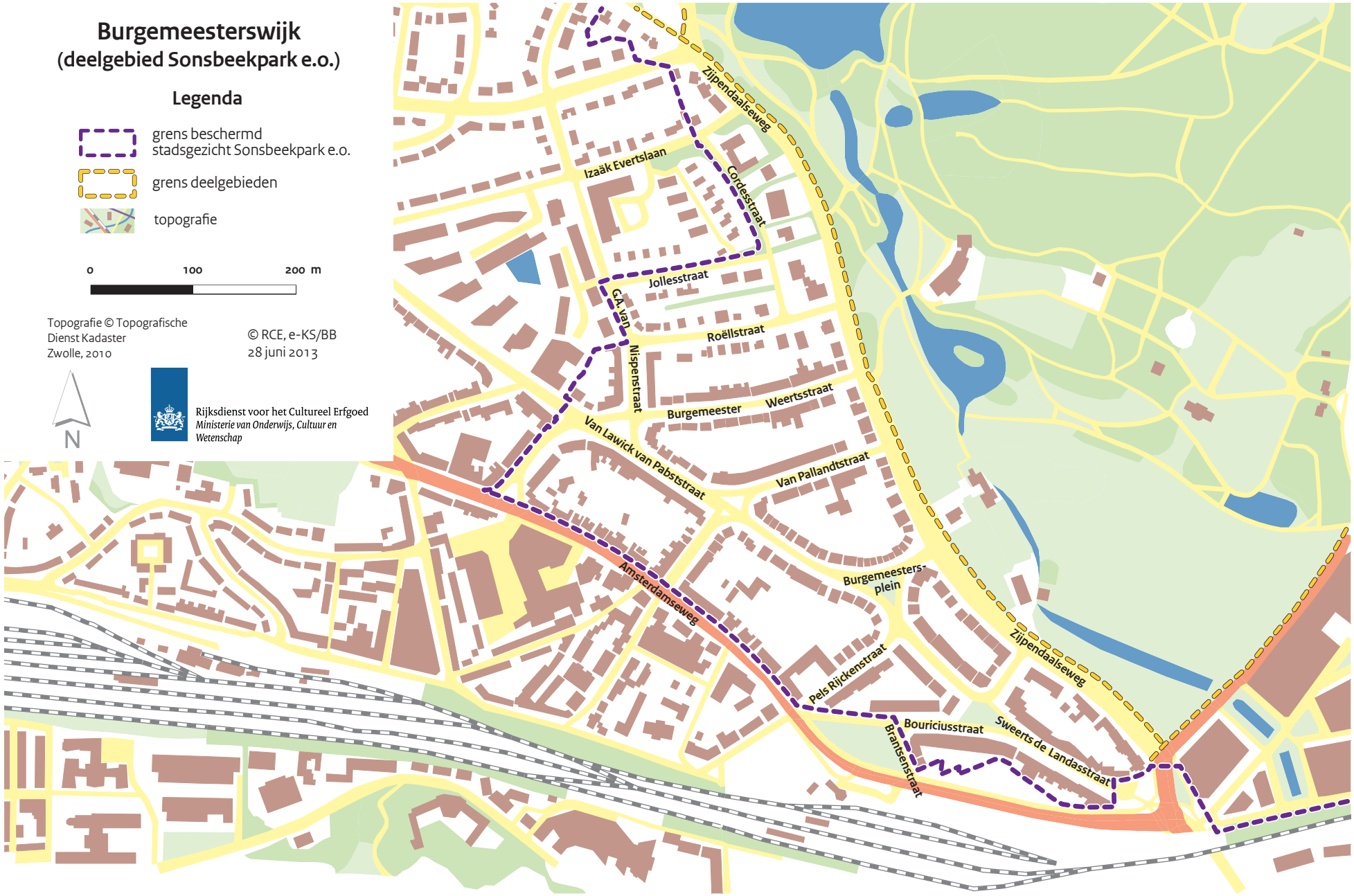
Kaart 3 Situatiekaart van de plannen van uitbreiding, gemeente Arnhem 1918

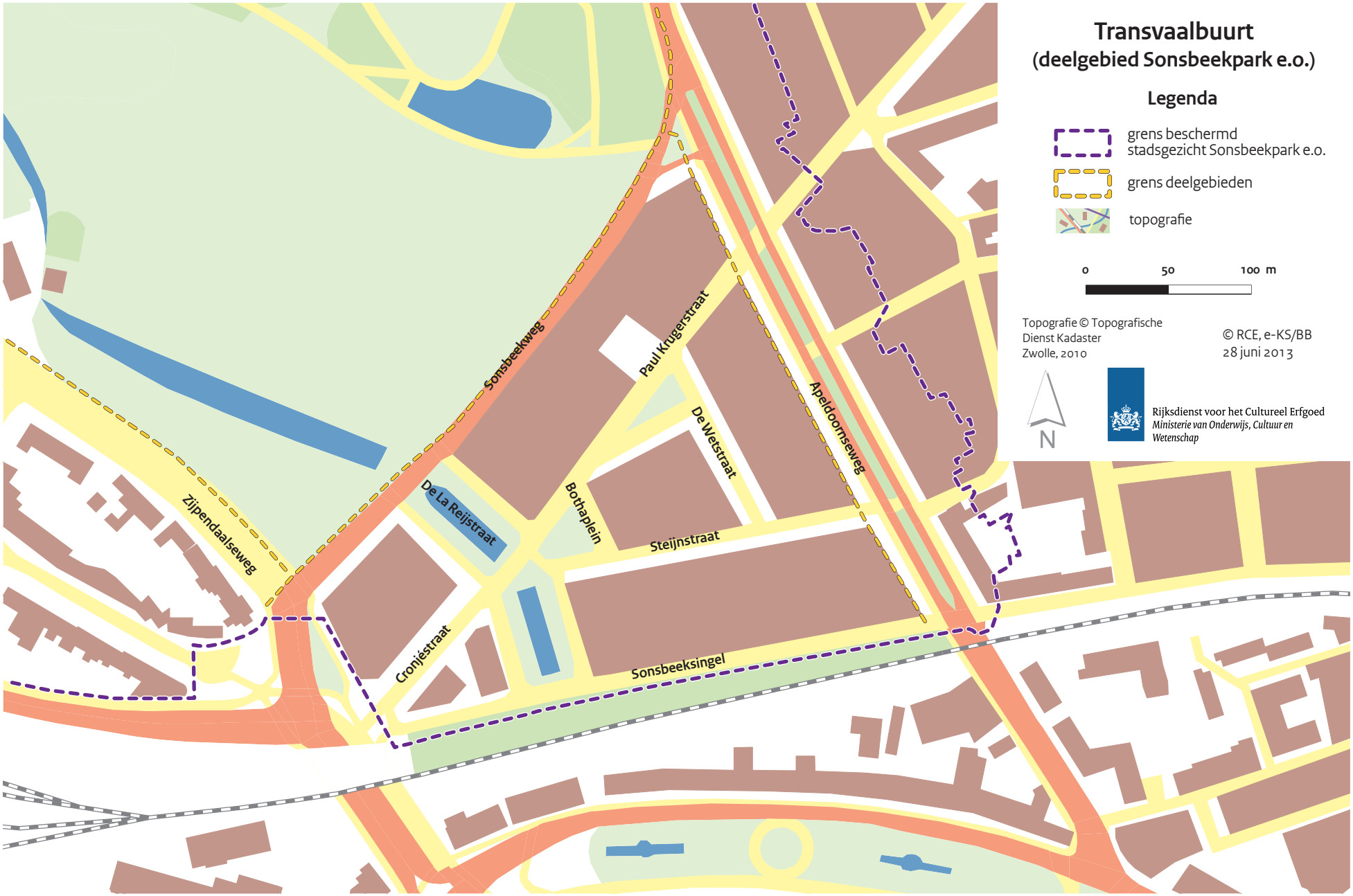
Kaart 4 Situatie van het park Sonsbeek, G.A. Kuijk, 1915

Kaart 5 *Kaart (fragment) van de gemeente Arnhem in het jaar 1889, bijgewerkt tot 1900*

Kaart 6 *Burgemeesterswijk*

Kaart 7 *Transvaalbuurt*

Waarderingskaart Burgemeesterswijk
(deelgebied Sonsbeekpark e.o.)

Legenda

- grens beschermd stadsgezicht
- grens deelgebied
- villa's op ruime kavels
- min of meer aaneengesloten bebouwing
- nieuwbouw of herinrichting na 1940
- naar het park openende straten
- vrij zicht op het park en zichtlijnen
- topografie

0 100 200 m

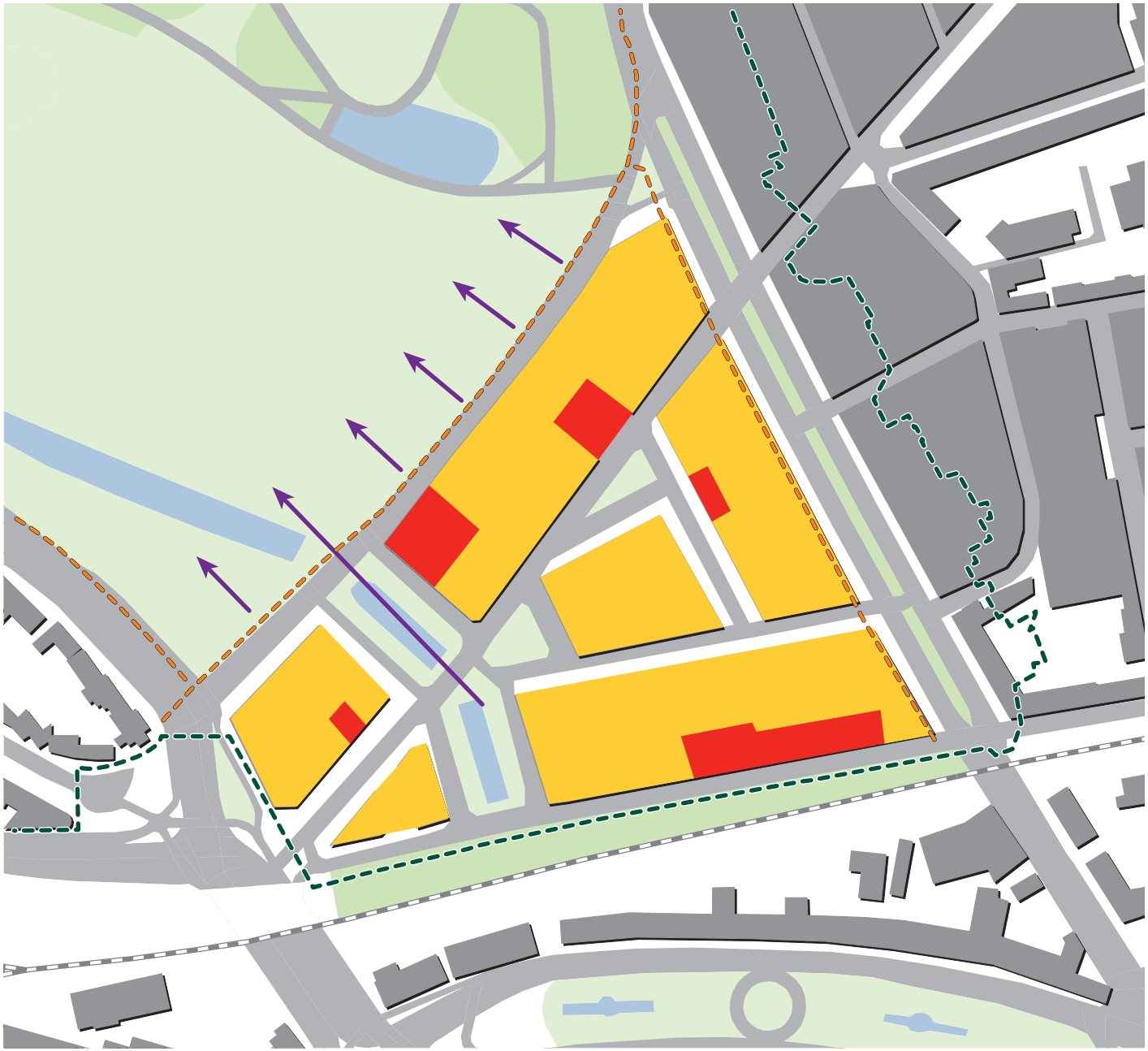
Topografie © Topografische Dienst Kadaster Zwolle, 2010

© RCE, e-KS/BB 28 juni 2013

N

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap

Kaart 8 *Waarderingskaart Burgemeesterswijk*

Kaart 9 *Waarderingskaart Transvaalbuurt*